

Socialistické vlastnictví: ekonomický, technologický a sociologický zřetel

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Odpovědi na to, jaké jsou vlastnické vztahy současného socialismu a jak jejich povaha či stupeň rozvinutosti souvisí s možnostmi dalšího společenského rozvoje, zatím příliš uspokojovat nemohou. Teoretické představy, a zvláště ty z nich, které bezprostředněji působí na praxi, ve své většině obsahují značná zjednodušení dialektiky společenského pohybu. A to má nepochybně své pragmatické i teoreticko-metodologické příčiny. (1)

Chceme touto statí na některá, pro současnost závažná zjednodušení obrazu vlastnických procesů upozornit. K tomu je ovšem třeba alespoň stručně charakterizovat ty výsledky předchozího studia, které jsou základem rozboru anebo jsou jím dále konkretizovány.

Vlastnictví rozhodně nemůžeme pochopit jako stav, nýbrž jen jako proces. Nestačí také pochopit je jako záležitost produkčního procesu. Je obsaženo nejen ve způsobu výroby, ale současně i spotřeby, rozdělování i směny – tedy je dáno logikou celého společenského reprodukčního procesu.

Struktura vlastnictví – vlastnické vztahy – tvoří základní obsah sociální struktury, tj. soustavy relativně trvalých vztahů především mezi rozhodujícími skupinami společnosti. Vlastnictví není izolovaný stav toho kterého subjektu, jeho možnost přístupu k podmínkám výroby či jeho přímá vlastnost. Vlastnictví jsou vztahy existující mezi subjekty stejného nebo i různého řádu (mezi různými třídami, ale také mezi společnostmi a rodinou, pracovním kolektivem a individuem atd.).

Marxiistický koncept vlastnictví je ovšem zřetelný především v pojetí společenské třídy: třída je určována svými vztahy k jiným subjektům i jednotlivými momenty těchto vztahů jako momenty procesu – momenty, jimiž jsou charakterizovány konkrétně historické, kvalitativní difference tříd [Marx 1974 : 84–130; Marx 1956 : 425–433, aj.]. Tyto vztahy a jejich jednotlivé momenty však nepředstavují jakoby zčásti realitu vlastnictví a zčásti realitu jinou, třebaže takto mechanicky lze interpretovat i klasické Leninovo vymezení tříd [Lenin 1950 : 468]. Právě toto vymezení je naopak – což nebývá povšimnuto – *teprve jako celek* důsledným vyjádřením vlastnické skutečnosti jako procesu.

Poměr k výrobním prostředkům je zde sice zvýrazněným, ale ne jediným vlastnickým určením tříd. Obdobně jako u Marxe [Marx 1954 : 372] je jím vyčleňována nadstavbová – především právní – dimenze výrobních vztahů. Vlastnickou charakteristikou tříd je však stejně tak „úloha ve společenské organizaci práce“ těchto „velkých skupin lidí“, v níž jde o „disponování společenským bohatstvím“. Další nedílnou charakteristikou je i „způsob

(1) Specifickou příčinou a komplikací je ovšem i to, že samo vědecké poznání v jistém ohledu patří k projevům existujících vlastnických vztahů. Nikoli jen v přímém smyslu apologetiky těchto vztahů a jejich kritiky. Jako součást společenského reprodukčního procesu je také určitým disponováním existujícího bohatství, a tedy i určitým typem vztahů mezi realizací zvláštních zájmů lidí a realizací jejich zájmů obecných, celospolečenských. Jde-li pak o vědecké poznávání vlastnických procesů, je situace analýzy a interpretace různých přístupů a celé problematiky snad ještě složitější.

nabývání“ tohoto bohatství (a z něho odvozená velikost bohatství, jež je přisvojováno). Způsob nabývání společenského bohatství však není finálním aktem vlastnictví, nýbrž pandánem způsobu užití tohoto bohatství. Zprostředkovává jej, stejně jako způsob užití bohatství zajišťuje obnovu či změnu forem, jimiž je bohatství ve společnosti přisvojováno.

Tím toto vymezení de facto zasahuje nejen „systém společenské výroby“, ale je vázáno k celku společenského reprodukčního procesu, i když samozřejmě formy rozdělování (a mohli bychom dodat, že také směny a spotřeby) jsou zde primárně reflektovány jako výrobní procesy a vztahy. Ve všech uvedených stránkách lidské společenské existence se nejen promítá, ale také uskutečňuje – tj. obnovuje a transformuje – totalita vztahu lidí k výrobním prostředkům. Obnovuje se zde a kvalitativně mění jejich „místo v historicky určeném systému společenské výroby“, jež není jen vyjádřením úzce chápané „výrobní topografie“, ale především charakteristikou vlastnické subjektivity.

To, že je vlastnictví záležitostí procesů a vztahů ustavujících totalitu společenské reality však neznamená, že jeho kvalita není obsažena v dílčích složkách společenské reality. Není jen atributem součinnosti hlavních společenských skupin tvořících osu společenského reprodukčního a vývojového procesu, nýbrž se promítá i ve vztazích tvořících jednotlivé společenské skupiny a také ve vztazích mezi činnostmi každého individua, tzn. ve způsobu jeho života. I když je vlastnictví především systémem vztahů mezi subjekty, lze je identifikovat i charakteristikami jednání těchto subjektů. Projev vlastnické subjektivity spočívá bezprostředně v konkrétních formách jednání i jejich myšlení; jeho podstata je ovšem v zákonitém dění vlastnické struktury jako celku.

Přestože je vlastnictví společenským vztahem, jeví se bezprostředně především jako věcný vztah: jako poměr k přirozeným a společensky (historicky) vytvořeným podmínkám života, zejména pak k podmínkám výroby. Tyto podmínky jsou bezprostředně nebo zprostředkovaně spojeny s činností lidí jako produkční činností – s prací. Už v tomto ohledu se problém vztahu k podmínkám výroby rozpadá na dva momenty: na možnost uskutečnit práci a možnost disponovat touto prací a jejími výsledky. První z nich vyjadřuje pozici *pracovníka*, druhá pak pozici *vlastníka*.

Vztah těchto pozic je ústředním bodem, v němž může být odkrývána kvalitativní určitost vývojových etap socialistické společnosti i vývoje světové společenské skutečnosti. Tyto dvě stránky vývoje společenského subjektu (můžeme také říci subjektivního činitele) tvoří určitou jednotu, ale nemohou být neodlišeny, zaměňovány, petrifikovány apod. Tím spíše, že – jak se zdá – další historický pohyb, další proces zespočtenštění lidské existence vztah těchto stránek nezjednodušuje.

1. K základní redukci v pojetí socialistického vlastnictví

Je až pozoruhodné, jak se i v současnosti stále hledá smysl socialistického společenského vlastnictví (popřípadě jeho difference od vlastnictví kapitalistického typu) nikoli v logice jeho procesu, nýbrž převážně v charakteristikách jeho jevových forem. Chceme to dokumentovat na patrně nejčerstvější práci věnované otázkám vlastnictví v kontextu ekonomických změn.

„Podstata socialistického vlastnictví“ – říká se v této práci – „spočívá v tom, že všichni členové společnosti jsou ve stejném postavení z hlediska vztahu k výrobním prostředkům a ke společenskému produktu, vytvořenému s jejich pomocí“ [Kolesov-Ščerbina 1988 : 133]. Tento – dlužno říci stále převládající názor – je však mylný hned v několika ohledech.

V prvé řadě podstata určité reality je v jejím zákonitém dění, v logice jejího pohybu (jak jsme již konstatovali). Lze ovšem teoreticky připustit, že zmíněná shodná vlastnická situace všech skutečně může nastat jako stálý, obnovující se výsledek společenských procesů. Pak

ovšem předpokládáme, že každý člen společnosti plně a shodně jedná jako společenský vlastník, čímž nejen zaměňujeme nižší vývojovou fázi komunistické formace za vyšší, ale zjevně navíc nerozlišujeme rozdíl mezi sociálním významem rovných objektivních možností a stejné skutečnosti.

Ani tím však logické rozpory uvedeného stanoviska nekončí. Je-li pro socialistické společenské vlastnictví příznačné stejné vlastnické postavení všech, pak by mělo být bezdůvodné rozlišovat – jak se děje – třeba jeho státní a družstevní formu [viz tamtéž]. Anebo musíme připustit, že se v těchto jevových formách manifestují odlišnosti zákonitostí vlastnických procesů (fecněme podstaty druhého řádu) při určitých kvalitativně shodných souvislostech veškeré vlastnické reality (podstatě prvního řádu). Pak to ovšem znamená, že nelze při výčtu forem společenského vlastnictví zůstat jen u dvou uvedených.

Nejen třeba vlastnictví společenských organizací, ale i osobní vlastnictví může být chápáno jak jako socialistická forma, tak i jako výslovně společenská forma [srovnej například Hába 1975 : 107–108, 127]. Ne ovšem každá socialistická forma musí být automaticky také bezprostředně společenskou vlastnickou formou.

Posuzovaná charakteristika podstaty socialistického vlastnictví ovšem nadto ještě bývá spojena s určitou představou – k níž se později ještě vrátíme – o procesu zdokonalování forem, v nichž se společenské vlastnictví ekonomicky realizuje. Otazníky u této představy přirozeně nevyvolává fakt, že se vlastnické vztahy uskutečňují až v celku procesu společenské reprodukce, přičemž ekonomie tohoto procesu se může a za určitých předpokladů dokonce musí vylepšovat. A to, že vývoj jednotlivých forem musí souviset s určitými změnami podstaty vlastnictví, již v zásadě řečeno bylo.

Problém spočívá v představě o průběhu tohoto vývojového procesu, popřípadě i o způsobu jeho založení. „Spojení výrobce s výrobními prostředky v úrovni společnosti vyjadřuje vztahy všelidového vlastnictví. Ale to neznamená, že proces výroby začal.... Být vlastníkem a být výrobcem – to jsou vzájemně spjaté, nicméně však rozdílné funkce. Jako vlastník může jednotlivec i nepřijít do továrny, nevstoupit do výrobního procesu. Je spojen s výrobními prostředky jako vlastník, ale je pro něj potřebné spojit se s nimi ještě i jako výrobce. Zde se již rýsuje hranice dělicí vlastníka a výrobce. Pracovní kolektiv působí jako zprostředkující článek ve spojení výrobce se společenskými výrobními prostředky. Proto spojení výrobce s výrobními prostředky nelze chápat pouze jako bezprostřední, neboť v tomto procesu existují i zprostředkovací články, a především kolektiv podniku“ [Kolesov-Ščerbin 1988 : 135].

Především si můžeme povšimnout, že obraz vlastnické reality tu má jakousi obrácenou optiku. Je zakládán v abstraktní „úrovni společnosti“, v níž se spojení výrobce s výrobními prostředky jeví autorům jako bezprostřední skutečnost všelidového vlastníka. Takto pojat je vlastník v jádru nezávislý na výrobním procesu, na tom, zda probíhá. O to, že by snad jako vlastník měl být člověk organizujícím prvkem výroby (či lépe vlastnické vztahy sociálním zdrojem výrobního procesu), už vůbec není řeč.

Autoři ovšem cítí, že tohle by asi k výkladu nestačilo. Proto vedle metafyzické „bezprostřednosti“ vlastníka přicházejí se stejně metafyzickou potřebou vlastníka spojit se s výrobními prostředky i jako výrobce. Teprve tento akt je podle nich zprostředkovaný (pracovním kolektivem).

Přesto dané závěry nejsou nahodilé. Jde sice o převrácený obraz reality, ale nikoli o obraz bezdůvodný. Už empirie na první pohled vypovídá mnohé o pracovníku, ale téměř nic o vlastníku. A zejména ne o jeho roli v procesu společenské reprodukce. Nadto v empirii i v teorii je – jak ještě uvidíme – tato role ztotožňována de facto jen s fakty a procesy přivlastňování, což především vede k redukci obrazu vlastníka.

Iluzorní není ovšem ani sama představa vlastníka nezávislého na vlastním pracovním výkonu. Taková nezávislost je už výsledkem určitého zespolečenštění společenské reproduk-

ce. V kapitalistické společnosti se v plné míře týká parazitních složek společnosti, kvantitativně okrajových. Částečně však tato skutečnost nezávislosti přivlastňování vytvořených statků na vlastním pracovním výkonu jde i za hranice nominálního vlastnictví výrobních prostředků.

V situaci socialismu možnost takové nezávislosti samozřejmě také existuje, jen se odvíjí v jiné logice. Na počátku socialismu stojí změněné nadstavbové vztahové předpoklady ekonomických procesů a setrvačnost pracovních návyků, nikoli však hotový systém společenského vlastnictví. Určitý stupeň zespolečnění tu však je a dovoluje – v zájmu i proti zájmu společnosti – případné uvolnění vazeb na pracovní výkon vlastníka.

V principu zde platí, že „společenské vlastnictví je taková soustava vztahů mezi lidmi, v níž jen vynaložení vlastní práce dává nárok na získání životních prostředků a v níž platí princip všeobecnosti práce ...“ [Hába 1975 : 77]. Není ovšem možné ztotožňovat vývojová východiška daného vlastnictví s jeho rozvinutou podobou a její charakteristikou. Připomeňme však při této příležitosti, že také nelze ztotožňovat jeho zralou podobu s vlastnostmi, které může mít vlastnický systém při přechodu do vyšší fáze komunistické společenskoekonomické formace.

Už princip všeobecnosti práce totiž nelze chápat mechanicky. Pokud je jistota existence člověka postavena – právě díky polaritě společnosti na vlastníka a nevlastníka – na *jistotách pracovníka* (na práci jako základní jistotě, na zaměstnanosti), má princip všeobecnosti práce, resp. plné zaměstnanosti zásadní význam. Tato jistota pracovníka je však kromě právní garance (práva na práci) a hlavně sociálně mocenské garance (politicko-institucionální) podmíněna, jak známo také *technologickou* možností plné zaměstnanosti.

Tato možnost je limitem jistot pracovníka potud, pokud nejsou spojeny s *jistotami vlastníka*. Jistota vlastníka je pak přímo spojena s garancemi, jež poskytuje společenská ekonomie, ekonomie společenského reprodukčního procesu. A tato jistota nemůže stát jen na aktu přivlastňování.

V tom je právě chyba již citované i dalších prací. V socialismu se podle uvedené práce „vytváří složitý systém ekonomických vztahů, zahrnující nejen vztahy vlastnictví, ale i využívání výrobních prostředků a disponování s nimi v procesu výroby, rozdělování, směny a spotřeby“. Ztotožnění vlastnictví jen s procesy přivlastňování – pokud není přivlastňování chápáno jako proces současně probíhající jak na pólu individua (skupiny) tak i společnosti – je hlubokým nepochopením podstaty problému. Užití bohatství, resp. disponování jím se pak přesouvá mechanicky jen na pól pracovníka. Také všechno ostatní se pak musí vysvětlit mechanicky a na tomto pólu.

Predevším sama společenskost vlastnictví: „Všelidové vlastnictví je nedělitelné. Vydělená část všelidového majetku není ve vlastnictví, ale v držbě pracovního kolektivu“ [Kolesov-Ščerbina 1988 : 136, 138]. Tak vedle abstraktního společenského vlastníka stojí konkrétní držitel. Konkrétní kvalitou je zase jen pracovník.

Jaké jsou však jistoty držitele části majetku společnosti? Za určité kvalitativní úrovně společenské produkce a reprodukce se může tato část bohatství zmenšit, nebo naopak může dojít k takové její změně, která (u výrobních prostředků) přinese výrazné zvýšení produktivní schopnosti. Přesto obojí přináší omezení jistoty pracovníka (jeho zaměstnanosti) – stejný výsledek při hluboce rozdílných úrovních efektivnosti společenské výroby. Zbývá jak se zdá, jen hypotéza jistoty vlastníka.

Jistoty pracovníka se přirozeně budou dále vyvíjet a obsahově měnit. Mohou však být trvale reprodukovány, zajišťovány (třeba jen jako podmínky uspokojení mimoekonomické, subjektivní potřeby práce) jen potud, pokud budou postaveny na systémových jistotách vlastnictví, struktury vlastníka. Tzn. v celistvosti vlastnické struktury socialismu, jež je podstatně složitějším a subtilnějším procesem, než se v prvních etapách vývoje nového společenského systému (tj. v prvních krocích prosté negace kapitalismu) mohlo zdát.

Současnou etapu vývoje socialismu je patrně možné charakterizovat právě přechodem od jistot pracovníka k jistotám vlastníka nového typu. Ovšem s tím, že již první jistotu (tzn. práci) si pracující člověk „udělil“ jako spoluvlastník. Už v tom je však patrné, že ji může – v jejím prvním sociálním významu existenční jistoty především – zase garantovat jen vlastnickou dimenzí svého postavení a jednání. Nikoli primárně jako pracovník, i když i jako pracovník.

Podstatou společenského bohatství je efektivita výrobního a vůbec celého reprodukčního procesu; a stále více i efektivita vstupu konkrétní společnosti do celosvětového procesu reprodukce. *Vlastnictví je proto způsobem přivlastnění i nakládání s přivlastněným bohatstvím.* Má tedy jednak význam zdroje bohatství, jednak význam způsobu přeměny tohoto bohatství ve společenský nebo ne-společenský zdroj (podmínku) lidské obnovy a vývoje.

Společenské vlastnictví ve smyslu zdroje bohatství tkví v zabezpečení *nadpráce*, eventuálně ve vyloučení *podpráce* – tj. práce vykonávané nad úroveň nutnou k uspokojení společensky, konkrétně historicky daných potřeb reprodukce pracovní síly anebo pod touto úrovní. (Což se zjevně dá vztáhnout i k širokému pojetí efektivnosti nakládání s bohatstvím společnosti, životním prostředím počínaje.) Podpráce je přitom zpravidla možná tehdy, lze-li čerpat z již existujících zdrojů (z dříve akumulovaného společenského bohatství) a současně tehdy, umožňují-li to ostatní existující sociální formy reprodukce života, navazující na výrobu (rozdělování atd.). Proto pak nejen ne-práci ale i podpráci lze uvést i jako projev faktické nezávislosti vlastníka na vlastním pracovním výkonu.

Zabezpečení nadpráce je *celospolečenský zájem* – zájem vzájemné závislosti lidí v procesu výroby a reprodukce života. Aniž je ovšem automaticky i zájem určitých individuí a skupin. Je předpokladem vzniku společenského bohatství jako podmínky pro další budoucí bohatství společnosti i člověka a předpokladem stability jejich reprodukce. (2) Naopak nezabezpečení nadpráce, resp. výskyt podpráce znamená, že celospolečenský zájem (v daném historicky konkrétním významu) není realizován.

V obou případech jde o určitý vztah zvláštních zájmů a zájmu obecného, příznačný pro odlišné kvality vlastnických procesů. V té míře, v jaké se existující nadpráce objektivně stává bohatstvím společnosti – nakolik obecně zlepšuje a zvýhodňuje životní situaci lidí, být v závislosti na tom, že současně ještě zvýhodňuje některá individua či skupiny – v té míře je příznakem vývoje vlastnického systému jako společenského vlastnictví.

Zde nejde o jednoduchý poměr mezi zespolčenštěnou výrobou a nespolečenským způsobem přivlastňování. Jde o složitost a variantnost, o vývoj vztahu mezi celospolečenským a zvláštním zájmem, resp. o souvislosti společenského a individuálního reprodukčního procesu.

Variantnost tohoto vztahu se projeví například v tom, že určitý historický typ ekonomického procesu způsobuje, že sociálně týž člověk – jako činitel takového procesu – může být chudý jako individuum (v relaci k jiným individuí) a současně bohatý jako společnost (v relaci k jiným společnostem), což není nepodstatný atribut jeho existence. To je teoreticky a především empiricky zjevná skutečnost, obzvláště se v úrovni produktivity společenské práce a hrající závažnou roli zvláště v souvislosti s rozvojem světového trhu a celosvětových vztahů vůbec. A je to skutečnost nesporně vývojově perspektivnější, než jaká je charakterizována obrácenou relací, v níž člověk bohatne jako individuum a chudne jako společnost. Ani jedna z těchto možností však není fatální.

V případě socialismu k dosažení vysoké míry vztahového a věcného bohatství přirozeně nepostačí jen změna „klidové“ pozice vlastnického vztahu – tj. zmíněná deklarovaná rovnost všech členů společnosti ve vztahu k výrobním prostředkům. Ve výchozím vývojovém bodě

(2) Problematice nadpráce a zájmů v daném ohledu jsme se blíže věnovali na jiném místě [Růžicka 1987].

nového společenského systému tato rovnost nemůže mít totiž jinou podobu než podobu *nivelizace* vztahu k výrobním prostředkům. Čili, řečeno s Marxem, může být zatím jen jevovou formou zrušení soukromého vlastnictví, která se ale snadno může projevit jako „podlost soukromého vlastnictví“, i když „tu chce být uplatněna jako *pozitivní pospolitost*“ [Marx 1967 : 94].

Existence společenského vlastnictví předpokládá existenci celospolečenského zájmu – struktury vzájemné závislosti zvláštních zájmů. Celospolečenský zájem však nevzniká naráz (a už vůbec to není pouhý zájem, jenž je příznačný pro všechny – takový zájem je jen všeobecným zvláštním zájmem), ale rodí se z reality procesu produkce a reprodukce společnosti. A to opět znamená nejen z reality přístupu k výrobním prostředkům a ostatnímu bohatství (tj. ve smyslu přivlastnění), ale také způsobu jeho užití.

Bohatství může být nevyužito, zneužito, nemusí být reprodukováno a rozvíjeno – a to jak z hlediska společnosti, tak z hlediska individua. Teprve *způsob užití bohatství* (včetně jeho nevyužití) rozhoduje o tom, zda nominální vlastník podmínek výroby jedná jako reálný hospodář a tudíž zda (či nakolik) jeho jednání má *soukromovlastnickou* anebo *společensko-vlastnickou* povahu. Kvalita přivlastnění se završuje v povaze užití přivlastněného statku (věci, činnosti atd.) – může totiž bohatství dát nebo navrátit společenský charakter.

Tak je totiž možno posoudit i jedince ve věcném vztahu osobního vlastnictví, skupinu jako nominálního vlastníka družstevního typu či společnost co by nominálního vlastníka státního typu, ale také třeba jedince či skupinu jako subjekty státního vlastnictví apod. Socialismus není náhlým a hotovým projevem kvalitativního skoku v dějinách ani společností s automatickým rozvojem kvalit, založených na jeho počátku. Jako cílevědomé negaci lidsky záporných stránek reprodukce a vývoje kapitalismu mu nezbyvá nic jiného, než aby byl také stejně cílevědomým navázáním na jeho stránky pozitivní.

Socialismu nepomůže, když se taková představa ani teoreticky nepřipouští. „Jestliže v kapitalismu dochází k odcizení ve prospěch jednotlivé osoby a na úkor druhých osob, a především pracujících, pak v socialismu probíhá odcizení ve prospěch celé společnosti, avšak jejím prostřednictvím i v zájmu jednotlivé osobnosti či kolektivu“ [Kolesov-Ščerbina 1988 : 134]. Autoři zde ve standardní dikci předkládají zjednodušený obraz : u kapitalismu se nepředpokládá odcizení (a tedy i přivlastnění) ve prospěch společnosti, v socialismu se zase nepředpokládá odcizení v neprospěch společnosti (a tedy přes společenský zájem nezprostředkované dosahování zvláštního zájmu individua či skupiny). Přestože obojí je empiricky evidovanou realitou.

Společenskost užití bohatství v kapitalismu – stejně jako v jisté míře i v předchozích formacích – ani není vyloučena pouhým faktem nerovnosti lidí ve vztahu k výrobním prostředkům, ani není zaručena pouhou existencí státu či dokonce přáním vlastníka. Je dána strukturou vztahů, na níž je závislá existence daného typu vlastníka, tj. realizace jeho zvláštních zájmů – a to je už i ve smyslu třídy apod. objektivní danost.

Objektivní danost socialistického vlastníka existuje také. Můstkem k ní je patrně *všeobecnost práce* (ať již jako právo nebo povinnost) : alespoň můžeme vyslovit hypotézu v tom smyslu, že je nejen jistotou pracovníka, ale *kompensuje zatím také systémovou nejistotou vlastníka*, jeho nerozvinutost. A potud je i dána její ekonomická nutnost – společenská i individuální.

Přesněji je to všeobecnost společenské dělby práce, jež alespoň na určitou dobu může převzít roli můstku k novému společenskému systému (a stát se také indikátorem míry jeho nezralosti a nezbytnosti vývoje). Všeobecnost práce je zpočátku sama stejně jako vlastnictví v podstatě chápána jako všeobecnost výskytu práce. Jenže ona je ve skutečnosti rozvinuta jako společenská skutečnost. I když jen jako skutečnost práce, jako vysoký stupeň vzájemné

závislosti prací, ovšem s tím omezením, že trvá a rozvíjí se za podmínky určité úrovně vlastní ekonomie.

Také odtud pramení oprávněné důrazy na samofinancování, samosprávu atd. pracovních kolektivů v současné etapě vývoje socialistické společnosti. Přesto však i za vysokého stupně rozvinutosti společenské dělby práce může jednotlivec, mnohdy navzdory svému přání, v socialismu objektivně disponovat bohatstvím mimo společenský prospěch prostě proto, že z hlediska realizace jeho zvláštního zájmu efektivnější cesta neexistuje, že nemá prostor, aby efektivně „vstoupil“ jako subjekt do společenské reprodukce. Těchto variant je samozřejmě více – ale v každém případě to znamená, že pro ten který případ objektivně dosud chybí, nerozvinula se (v základně i nadstavbě) vlastnická struktura jako struktura zájmů reprezentující celospolečenský zájem. Přestože typ žádoucích zvláštních zájmů může být i předem jasný.

Socialistické vlastnictví není kvalitativní monolit. Jako společenský vztah se odkrývá stále ještě v rozdílnostech i rozporech mezi těmi, kteří mohou a chtějí výrobu organizovat (určitým způsobem disponovat vytvořeným společenským bohatstvím), a těmi, jejichž úloha subjektu ve společenské výrobě a reprodukci jako celku je – z objektivních či subjektivních příčin – minimální nebo jen částečná, současně však v té či oné míře závislá na způsobech vlastnického jednání organizujících subjektů. Nadto se odkrývá i v souvislostech rozdílných i rozporných způsobů, jimiž organizující subjekty postupují a jež se promítají v diferenciaci jevových forem socialistického vlastnictví.

2. K souvislosti zespolečenštění a vlastnictví

Jádrem obsahových proměn vlastnictví není sama o sobě změna zvláštních zájmů. Jejich konkrétně historický obsah se samozřejmě mění, rozhodující je však jejich vzájemná souvislost. Samy o sobě zvláštní zájmy lidí zpravidla svou povahou směřují k otevřeným či skrytým formám jak materiálního, tak také ideologického panství. To je přirozené, neboť jsou projevem diferencovanosti sociálního postavení lidí (tj. i ve smyslu pracovním atd.), polarity existujících protikladů společenské reality i polarity konceptů jak rozpory reality řešit.

Avšak panství samo je až atributem, resp. výrazem vnitřní logiky společenského reprodukčního procesu. Panství se může jevit jako určitý způsob ovládnutí společenského reprodukčního procesu zvláštními zájmy, resp. zvláštními subjekty jako nositeli těchto zájmů. Tzn. především se může jevit jako relativně nízký stupeň zespolečenštění života lidí. I tak jsou však zmíněné subjekty vždy personifikací určitého typu především ekonomické součinnosti lidí, určitého způsobu jejich vzájemné existenční závislosti.

Dějinný pokrok můžeme v tomto zorném úhlu vymezit jako *proces uvolňování prostoru pro určité zvláštní zájmy ve prospěch zájmu celospolečenského*. Vlastně na každém historickém stupni můžeme postřehnout, že ani panství v nejbezprostřednějším smyslu není jen vykořisťování, či že přivlastňování vůbec nemusí znamenat zneužití společensky vytvořeného bohatství či jeho společensky neefektivní spotřebování.

I pro pochopení vlastnických poměrů socialismu je užitečné poznat, jak se zespolečenštění projevuje na proměnách panství, a tedy na „pozici“ zvláštních zájmů vůči zájmu celospolečenskému. (3) Rozhodující teoretický rozklad v tomto směru však vlastně podal již Marx. Charakterizoval de facto první základní vývojovou změnu vlastnictví, s níž se prvotní pospolitost přetváří ve společnost (jako první velkou epochu individualizace a zespolečenště-

(3) Celospolečenský zájem samozřejmě nemá jedinou dimenzi. Spolu s ekonomickým zájmem ve smyslu výrobním je tu i ekonomický zájem ve smyslu reprodukce všech existenčních podmínek (jež má i dimenzi reprodukce životního prostředí, reprodukce míru apod.).

ni), právě poměrem panství: vztahem přímé osobní závislosti [Marx 1971 : 114]. Ale to už není přirozený osobní vztah.

Společensky využitelné bohatství (půda, suroviny) a společensky vytvořené bohatství (zejména výrobní nástroje) se tu ocitají nejen ve věcném vztahu lidí, jako věc jejich majetku, ale už i jako určitá osamostatnělá podoba společenskosti, jako osamostatnělé bohatství nejen vůči nevlastníkovi, ale i v jisté míře vůči vlastníkovi. Není to jen věc k dispozici určitým lidem, ale něco víc: bohatství je tu už společenský vztah, i když ještě bezprostřední vztah. Současně se však svou logikou zájmů hluboce liší od dalšího, následujícího vývojového stupně.

„Proti bezprostřední nucené práci nestojí bohatství jako kapitál, nýbrž jako *poměr panství*; proto se také ve své základně reprodukuje jen jako poměr panství, pro nějž má bohatství samo hodnotu jen jako požitek, ne jako bohatství samé, a který proto také nemůže nikdy vyvolat *všeobecnou podnikavost*“ [Marx 1971 : 289].

Další vývojový stupeň vlastnictví (a tedy i stupeň jednoty zespolečnění a individualizace, stupeň vývoje společnosti) je charakterizován výraznou změnou v obsahu panství, resp. změnou situace panství. Marx jej označil jako „osobní nezávislost založenou na věcné závislosti“, ale to k vysvětlení nestačí. Ona věcná závislost je něčím víc než jen diferencovanou vázaností pracujícího i nepracujícího člověka (jejich existence) na výrobní prostředky.

Jde také o to, že se *zvláštní zájem* dostává *podstatně více „do vleku“ celospolečenského zájmu*, že se poměr panství kvalitativně proměnil v tom, že se „osamostatnělé bohatství“ výrazně osamostatňuje i vůči subjektu, jenž je personifikuje, takže tento subjekt je také mnohem variabilnější a jako vlastnická struktura diferencovanější a zprostředkovanější.

Ostatně Marx to říká jasně: zatímco v prvním stupni stojí proti bezprostředním výrobcům bohatství jako poměr panství, „na základně kapitalistické výroby vystupuje proti mase bezprostředních výrobců společenský charakter jejich výroby ve formě přísné řídicí moci a společenského mechanismu pracovního procesu, uspořádaného jako hotová hierarchie – přičemž však tuto moc mají její nositelé jen jako zosobnění pracovních podmínek proti práci, a ne jako političtí nebo teokratičtí vládcí, jak tomu bylo v dřívějších formách výroby“ [Marx 1956 : 429].

Moc je v tomto případě podstatně více společenskou funkcí, „instrumentem“ celospolečenského zájmu, tj. vzájemné existenční závislosti lidí zejména v procesu výroby; je atributem kvalitativního skoku v existenci lidstva, a nikoli jen dílčí vývojové změny. (4) Chce se říci, že tu jde o objektivní „kopernikánský obrát“ ve vztahu panství.

Také Marxova hypotéza třetího vývojového stupně vlastnictví, resp. společnosti, je vyjádřena změnou nebo spíše mizením fenoménu panství. Proti výrobcí definovanému „svobodnou individualitou“ a ta zase univerzalitou možností projevu a rozvoje, stojí bohatství jako vztah společenské produktivity individuí. Jde o vztah jediného podřízení individuí – podřízení „jejich společné, společenské produktivity jako jejich společné potenci“ [Marx 1971 : 114].

Jen zjednodušená interpretace může tuto představu prezentovat jako utopii. Zde nejde o žádný pomyslný vztah, jenž vystřídá kapitál, ani o něco, co si lze plést s pokračováním kapitalismu. Jde tu ovšem o to, co je vývojově kontinuální stránkou kapitálu – o to, co je v reprodukci a rozvoji lidské existence oním *capitalis*, tím hlavním, co tvoří společnost společností a pokrok pokrokem. A tím je dominance celospolečenského zájmu, jež však se s dalším vývojem lidských (produktivních) sil sama už stává závislá na tom, nakolik nemusí klást a neklade meze zvláštním zájmům, že spočívá v neustálém překonávání mezi univerzálního rozvoje individuí.

(4) Srovnej též další kontext citované Marxovy pasáže.

Bohatství jako věcný vztah se totiž v tomto případě patrně všeobecně přesouvá především na „pól“ výrobce (což ještě jistě musíme formulovat jako hypotézu). Určující masou bohatství společnosti je uplatnitelná a uplatňovaná *schopnost* individua – jeho univerzalita nejen jako individuální, ale jako společenský atribut. „Univerzalita individua není univerzalitou myšlenou nebo vymyšlenou, nýbrž univerzalitou jeho reálných a ideálních vztahů“ [Marx 1974 : 160 aj.].

3. K představám o socialistickém vlastnictví v kontextu technologických, sociálních a ekonomických inovací

Naděje upírající se k technologickým procesům společenského rozvoje nebyly v Československu, SSSR a dalších socialistických zemích v posledních desetiletích nijak zvlášť vázány na pohyb a studium vlastnických vztahů (zde neuvažujeme o výzkumu vlastnictví obecně, bez výslovného vztahu k technologii; samozřejmě v takovém případě lze vzpomenout zejména příkladu Jugoslávie, jejíž zkušenosti – zvláště spojené s neúspěchy praktické prověrky ji vlastních teoretických konceptů vlastnictví – by měly být pečlivě studovány).

Pro marxovský přístup ke způsobu výroby a společenskému reprodukčnímu procesu je však vztah vlastnických a technologických procesů meritorní otázkou – už tím, že obecně jde o problém dialektiky výrobních (a vůbec společenských) sil a vztahů. Kromě tohoto základního podnětu by měly působit i teoretické podněty zevnějšku, neboť některé nemarxistické koncepty vztah vlastnictví a technologie akcentují. Dokonce ani to, že tyto koncepty přinášejí závěr, dle něhož se vlastnictví formou i obsahem má měnit tak, že přestává být společensky významnou skutečností, nevyburcovalo argumentovanější nesouhlas s výjimkou snad jen standardní (byť oprávněné, ale banální) poznámky, že snižování úlohy vlastnictví výrobních prostředků v buržoazní teorii není ničím novým. (5)

Patrně si zde vyšly vstříc spíše dvě sociální pohnutky, mající svým způsobem protikladný teoretický výraz. První z nich lze prezentovat názorem (již v mnohém výše diskutovaným), že nejpodstatnější problémy socialistické společenské změny se staly hned zpočátku, že byly již v prvních krocích socialistického vývoje vyřešeny. K těmto změnám rozhodně měla patřit změna vlastnických vztahů jako základ ostatních změn společenské reality.

Panující představou, že se vlastnické vztahy v socialismu mohou vyvíjet již jen nepodstatně (a odtud plynoucí i jistou tabuizací tématu), byla zakotvena výrazná redukce dokonce i u jinak velkorysého rozpracování sociálních souvislostí vývoje vědy a techniky, provedeného u nás týmem soustředěným kolem R. Richty.

Toto pojetí vědeckotechnické revoluce bylo postaveno na ideji civilizačního – protože sociálního – předstihu socialismu. Byl zde projev dostatečný cit pro dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů především v tom smyslu, že nové společenské formy byly pochopeny jako síly společenskosti, vstupující do výrobního procesu. Odlišnost socialismu od samého počátku byla spatřována v tom, že „zapojuje novou výrobní sílu svého celospolečenského sjednocení (rozporné jednoty zájmů pracujících), která je potenciálním základem nového, mnohem širšího a podstatnějšího pronikání vědy jako »všeobecné« společenské práce, jako kolektivního rozumu společnosti, společenské výrobní síly povýtce, do výrobního procesu“ [Richta a kol. 1969 : 53]. Zde je zcela evidentní postižení technologického významu společenských vztahů i společenského významu kvalitativních proměn technologických procesů.

Přesto i zde jsou společenské formy (vztahy) spíše ještě pasivním předpokladem: síla společenského sjednocení je více danost, umožňující dynamiku výrobních sil (s prioritou

(5) Viz například [Filatovová 1987 : 116].

vědy), než reprodukující se a vyvíjející rozpornost zvláštních zájmů v jejich vzájemné závislosti. Základní společenský pohyb je tak víceméně převeden na pohyb výrobních sil.

I tak je to však výjimka. Většina prací dotýkajících se vědeckotechnologických procesů v podmínkách socialismu se jádra problematiky vlastnictví prakticky nedotýká. Verbálně samozřejmě ano, avšak problematika je redukována na otázku existence forem vlastnictví, bráných jako determinující danost. (6)

Typickým příkladem je práce V. G. Afanasjeva, který problematiku vědeckotechnického pokroku spojoval s otázkami řízení, a tudíž stál tematicky nejbližší k analýze vlastnických vztahů. V jeho knize z počátku sedmdesátých let jsou jen „nejnezbytnější“ zmínky o vlastnictví: ekonomická, sociálně politická a další struktury „jsou určovány především formami vlastnictví“ – pokus o to, říci jak, však již udělán nebyl.

Závažná, nicméně ojedinelá autorova otázka: „na jaké potřeby se vynakládá nadbytečná pracovní doba, v jaké míře se jí využívá pro rozvoj společnosti a osobnosti pracujícího člověka a v jaké míře si ji přivlastňuje vlastník výrobních prostředků“, zůstává také bez odpovědi. Nadto je vlastník zjevně chápán jen jako subjekt nevýrobní spotřeby (k níž směřuje akt přivlastňování), přičemž de facto není zvažován případ pracujícího člověka jako vlastníka. Postupná „přeměna státního socialistického zřízení v komunistickou veřejnou samosprávu“ v tomto podání nepředpokládá uplatnění člověka v tom, čím je aktuálně schopen být „subjektivním činitelem“ a tím sám sobě ekonomickou podmínkou rozvoje společnosti, nýbrž jeho uplatnění v tom, čím jednou bude.

Ekonomické podmínky „zapojení všech členů společnosti do řízení“ nejsou hledány v současné realitě lidských interesů, ale v automatismu budoucích výsledků společenského vývoje (resp. v automatismu jejich působení). Aby tyto „ekonomické podmínky zapojení“ nastaly, je třeba „dosáhnout vysoké úrovně blahobytu každého člena společnosti a naprosté ekonomické rovnosti lidí, uskutečnit komunistický princip rozdělování podle potřeb a tím poskytnout každému možnost všestranného rozvoje schopností a podmínky pro jejich nejlepší uplatnění ve prospěch společnosti i ve svůj vlastní prospěch“ [Afanasjev 1976 : 11, 42, 183].

I takto se dostává věda nenápadně na půdu utopie, resp. marxistické pojetí společnosti a jejího rozvoje k vulgarizacím, jež lze pak pochopitelně snadno generalizovat a s chutí kritizovat. Faktem je, že i v této souvislosti vidíme, jak má takový postup blíže než k dialektice k mechanistické představě hotových – takže i neměnných – sociálních forem, postupně ovšem jakoby „naplňovaných“ jim odpovídajícím obsahem.

Jenomže jako vlastník se člověk nechová až tehdy, kdy je to „společensky připraveno“, až když „dozrál“ do role společenského vlastníka. Ani z hlediska vývoje a vlivu vědy jej nelze redukovat pouze na subjekt výkonu práce, na producenta vědy a její aplikace. Afanasjev implicitně tuto redukci dělá: „Věda je generátor poznatků. Technika je jejich materiálová, hmotná realizace. Výroba je prostor, kde se rozvíjí technika, kde lidé uplatňují vědeckotechnické poznatky k získání hmotných statků, jež potřebují ... Vedoucí úlohu systému »věda – technika – výroba« má věda, která se vyvíjí stále větším tempem“ [tamtéž : 26]. Jenže to platí

(6) Dnes samozřejmě už není zvláštní zásluhou, poukáže-li se na tato zjednodušení. Konstatujeme však, že od nich není daleko ke ztrátě dialektikomaterialistického obrazu reality a k evidentním logickým nesrovnalostem. „Nové výrobní poměry, založené na soudružské spolupráci a vzájemné pomoci pracovníků osvobozených od vykořisťování, produkují i novou kooperaci práce. Za socialismu je práce jednotlivce bezprostředně společenskou“ [Člověk 1973 : 155–156]. V takovém závěru je objektivní determinace popsána jako na výsost subjektivní a „nová kooperace“ a vývoj společnosti se prezentuje pouze v duchu přímého kolektivismu.

jen podmíněně a bezprostředně jen pro technologickou stránku výroby, pro *technologický* výrobní způsob [Růžicka 1989 : 28 an.].

Teze o vedoucí úloze vědy může platit, je-li věda posuzována úžeji jako výrobní síla v souhrnu všech výrobních sil. Jenže ona je i určitým typem technologického vztahu (mj. charakterizovaným pojmem „všeobecné práce“ [Marx 1955 : 117 aj.]) a formou reprodukce určitých subjektů (nejen produkce poznatků jako svébytného druhu statků). Je silou společenské výroby hlavně tím, že je takovou formou, a do té míry, nakolik je komplementární (jako způsob reprodukce určitých subjektů) způsobu, jakým se aktuálně reprodukuje společnost jako celek.

Na uvedeném příkladu je však zřejmé, že se *mlčky předpokládá, že výroba – technologicky a sociálně – neklade vědě odpor*, že je otevřena změnám pod vlivem proměn vědy. V lepším případě se připouští výrobně technologické limity nároků na vědu, popřípadě technologická omezení vědy samé při uspokojování nároků výroby, avšak jsou zúženy na svou „věcnou“ složku – na stav techniky jako zprostředkujícího článku ve vztahu vědy a výroby.

Ve skutečnosti však výroba – konečkonců jako sociální proces – podmiňuje nejen možnosti uplatnění a rozvoje vědy, ale i podobu, rozvoj a vliv technologických procesů. Pokud jde o vědu i o výrobu, jsou to subprocessy společenské reprodukce, které mají svou stránku technologickou (stručně řečeno: produkci věcí) a sociální (produkci lidí jako sociálních subjektů), a rovněž i svou individuální a společenskou ekonomii.

Na výrobu i na vědu se vztahuje stejná otázka: kdo, za jakých podmínek a v jakých vztazích se stává reálným disponentem společenských procesů? Respektive jakým způsobem své reprodukce se člověk stává garantem a organizátorem určitého způsobu společenské reprodukce? To je ve skutečnosti otázka po vlastnických vztazích, po struktuře vlastníků. A samozřejmě po tom, jak tato struktura vzniká, jak působí a jakou má perspektivu, založenou v technologii (a jejím ekonomickém obsahu) disponování bohatstvím, jež má společnost i jedinec k dispozici.

Jsmo ovšem ještě dlužni charakteristiku druhé sociální pohnutky mající vliv na neřešenost vztahu technologických a vlastnických procesů. Tato pohnutka, alespoň jak usuzujeme, je spojena s představou civilizačního zpoždění socialismu za vyspělým kapitalismem.

Jakkoli o ní musíme uvažovat v poloze hypotézy (neboť v té či oné míře zůstává nevyjádřena), lze ji vymezit asi úvahou tohoto typu: pokud jsme nedospěli k technologickým realitám, jež jsou připsány tzv. postindustriálním společnostem jako řádově nové kvalitě výroby a života [viz například Bell 1987 : 1–31], nemáme vlastní materii poznání a jsme podstatně více závislí na cizích poznatcích o cizí realitě. Souvislosti průmyslové revoluce a vlastnických poměrů známe (především díky Marxovi), avšak nové rozhodující determinanty zásadních společenských změn jsou v realitě pro nás jen věci perspektivy.

Jakoby to byl i důvod pro minimální dialog, třebaže právě rozsáhlý dialog je zapotřebí. Takže se zatím zdá, že o vlastnictví a technologii mluví jen druhá strana. Bohužel i my zde nemůžeme víc, než jen stručně reagovat na to, co předkládá patrně dnes nejreprezentativnější stanovisko, s nímž přichází Toffler : „Soustředění pozornosti na vlastnictví je ve skutečnosti nesprávným vytyčením problému. Tato otázka je důležitá pro společnost »první« nebo »druhé vlny« [tj. historické etapy naturálního hospodářství založeného na vlastnictví půdy nebo etapy industriální ekonomiky založené na vlastnictví výrobních prostředků – pozn. R. R.]. Každá »levicová« analýza, vycházející z marxistického pojetí vlastnictví, která měla smysl před sto lety, se v současné době postupně stává méně vhodnou“ [Toffler 1987 : 127].

V „třetí vlně“ přicházející „info-property“ má být propastně novým typem vlastnictví, které – jakousi svou difúzností – podstatně mění svůj sociální obsah a význam, i když to zatím nemá platit pro socialismus. Obecný argument však zní: vlastnictví už „není tím, čím bylo,

když Karel Marx a první socialisté budovali na tomto pojmu své teorie“. Jenže právě v tomto argumentu je obsažena rozhodující historicko-logická chyba.

Teoreticko-metodologický fundament marxistické vědy je zbudován na zcela opačném postupu, než je generalizace té které společenské konkrétně historické formy, za níž sám vzniká. Vlastnictví pro Marxe bylo kategorií zobecňující dialektickou souvislost mnoha historických forem a dovádějící ji k hypotézám forem budoucích. Nutně tedy bylo i charakteristikou „vlastnictví vůbec“, tj. tou abstrakcí, jež pro různé dějinné fáze, včetně budoucích, šetří opakování společného, nejpodstatnějšího, tj. zachycuje je.

Argument konkrétně historické omezenosti marxistického konceptu vlastnictví – a s ním i argument ztráty významu vlastnictví – neobstojí. Jestliže vlastnictví specificky skutečně „není tím, čím bylo“, neznamená to ještě, že obecně přestává být tím, čím bylo a je. Jako základní společenský vztah může měnit své formy a projevovat se jako diferencovaná struktura nového typu, aniž tím přestává ještě být základem společenské reprodukce a společenského vývoje.

A. Toffler ovšem argumentuje pokles významu vlastnictví (nutno podtrhnout, že v jeho věcném smyslu majetku, možná disponování) i na procesech společenského vědomí. Při rozlišování „hospodářství se dvěma sektory: jednom, v němž vyrábíme zboží pro směnu a druhém, v němž vyrábíme věci pro sebe“ zdůrazňuje, že první sektor, sektor trhu či výroby, akcentuje etiku přivlastňování, vlastnictví, kdežto druhý sektor, sektor tzv. prozumenta – jako svým způsobem hospodářství, jež bude profilovat budoucnost – zdůrazňuje hodnotu činnosti, rozmanitosti, celkového rozvoje, vyváženého životního stylu. Rozdíl obou etik je možné nalézt v tom, že je přisvojována nebo užívána věc v protikladu k přisvojení či užítí času, vztahu apod. Především však v protikladu přisvojení a užítí. Jejich souvislost jsme však již diskutovali: obojí je složkou vlastnického procesu. A pokud jde o předmět přisvojení i užítí, ten se může měnit a s ním i způsoby, nikoli však sama existence přisvojení a užítí, sám fakt vlastnictví [Toffler 1985 : 592 an., 408 an.].

Alespoň v tomto případě se technologický předstih nezdá být spojen s teoretickým předstihem. Hlavně však nepřesvědčuje o tom, že technologicky založené sociální proměny budoucnosti minimalizují význam vlastnictví. Stejně jako to neučinily sociální proměny na počátku socialistického vývoje.

Stejně důležité je však položit otázku, o čem z hlediska vlastnictví vypovídá současnost společenského vědomí a hlavně současnost nadstavbových (sociálně politických) vztahů socialismu. Sociologické reflexe těchto stránek reality nejenže až doposud neakcentují problematiku vlastnictví jako výzkumnou orientaci, ale ani ji nepostihují výrazněji jako „samovolný“ výsledek výzkumných zjištění – a to dokonce ani tam, kde jsou zkoumány vypjaté společenské situace. (7) I proto zde použijeme příklad spíše z oblasti polské sociologické analýzy.

(7) Rozsah teoretického i empirického poznání vlastnických procesů v podmínkách Československa je dosud velmi malý, zvláště pak v oblasti sociologie. Poznatky existují téměř výlučně jen pro oblast nevýrobní spotřeby, ve zlomcích také pro oblast nezespolečenštělé výroby (převážně ve sféře zemědělství, kde jde o vlastnictví prostředků malovýroby pro trh – ve vinařství, zelinářství apod.). Na stav vlastnického jednání a vlastnických hodnotových orientací lze soudit jen velmi zprostředkovaně přes některé charakteristiky řízení, politické veřejné činnosti či přes hodnocení cílů národního hospodářství (rozvoje techniky, vědy, bytové situace, kvalifikace a celé úrovně pracovních sil atd.) nebo přes hodnocení úrovně a významu sociálních jistot, vyjadřované respondenty sociologických výzkumů. Tyto poznatky dovolují jen formulaci hypotéz, a to v míře dosti omezené. Znalosti o příslušnosti pracujících k jednotlivým sektorům (a formám) socialistického vlastnictví (státnímu, družstevnímu atd.) bez dalších poznatků

Když W. Morawski pro polské podmínky provádí rozbor tzv. optimistických, fatalistických a pesimistických interpretací politických postojů lidu a na ně navazujících „scénářů“ dalšího možného vývoje, dává tím nepřímou možnost nahlédnout i do toho, nakolik je problematika rozvoje vlastnických vztahů chápána jako základ řešení existujících problémů a rozporů.

Optimistické postoje a scénáře do značné míry spojené s centrem, zdánlivě paradoxně akcentují sjednocující a dynamizující úlohu tradice, náboženství a vlastenectví, tedy nikoli vlastnosti, které je možné připsat vlastnickým poměrům. V tzv. fatalistických přístupech je již vyjádření vlastnických poměrů poněkud jiné. Jejich sociální pozadí vytvářejí dvě výrazně odlišné skupiny obyvatelstva: nejmocnější reprezentanti těžebního a těžkého průmyslu a sociálně slabé skupiny, soustředěné na bread-and-butter problémy. Jedněm v charakteristice Morawského dosavadní direktivní systém „dovoluje udržet status quo na zadní scéně tahanic o výhody“, druhí „se bojí vrtochů tržního systému s nekontrolovatelnými cenami a nezaměstnaností“, takže obojí „zdůrazňují ctnost benevolentního paternalistického státu“. Ve spojení těchto zájmů se promítá bezprostředně také technologická stránka možných změn – technologická ohroženost sociálních jistot těchto skupin. Tady jsou již vlastnické momenty obsaženy alespoň zprostředkovaně. Nejbezprostředněji jsou však manifestovány v pesimistických postojích, v nichž pochybnosti o možnosti reformu v mnohém prameni z bilance předchozích neúspěchů reformu a také z bilance stálých změn ve „vlastnické politice“. I když jde především o politiku vůči soukromému zemědělství, řemeslnictvu apod., tak či onak se jedná o součásti vlastnického systému jako celku; přitom se zdá nepochybné, že právě stabilizovanost tohoto systému je jedním ze základních předpokladů jeho fungování [srovnej Morawski 1988 : 95–96].

Význam vlastnických vztahů, resp. jejich rozvoje, vystupuje do popředí spíše jako důsledek sebereflexe společnosti, jako objevování základu, jenž byl sice deklarován, ale současně hluboce neprojeven v jednání i vědomí velké části lidí.

„Společnost byla přesvědčena, že ačkoli systém sám nebyl podle lidu, byl alespoň pro lid“ – tak jsou charakterizována první desetiletí socialistického vývoje v Polsku. To není sebestačností vlastnického subjektu (subjekt historicky nevyhnutelný) i mnohé další složky politického systému jsou ve vědomí pracujících akcentovány ve své filantropické roli, doplňující postavení pracovníka. Jsou pochopeny jako instrumenty realizace určitých zvláštních zájmů, aniž jsou přijímány jako instrumenty systému těchto zájmů.

Stát a celý politický systém zpočátku ani nemůže absorbovat většinu zájmů v jejich reálné specifice a potenciální systémovosti, respektive být jejich projevem, neboť mnohé z nich jsou příliš odstředivé a hrozí zvratem systému. Centralizace procesů rozhodování a správy vůbec ale přináší s parciální přebujelostí hodnot paternalismu nutně i oslabení hodnoty společenského systému jako pole vlastnického jednání pracujícího člověka. Člověk reálně se cítí

mnoho neznamenají. Nicméně je zřejmé, že výskyt kapitalistických vzorců vlastnického jednání je dnes už silně omezen; problémem ovšem je, že se příliš nereprodukuje ani historicky nezbytné kontinuitní prvky efektivního hospodářství (rozvinuté kapitalismem). Tzn. především podnikavost pro podmínky socialistického hospodářství. Např. šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v r. 1984 dovoluje pro sféru výroby formulovat hypotézu o celkově nízké úrovni vlastnických (hodnotových) orientací jakéhokoli typu při stále solidní úrovni pozitivních pracovních orientací lidí. Pro ilustraci uveďme, že hodnota samostatně podnikat patří k nejméně frekventovaným položkám hodnotového žebříčku a je dokonce méně častá než orientace vlastnický parazitního typu („mít nějaký majetek a ne být moc závislý na příjmu ze zaměstnání“) [Archív TSS 1984]. Ale takové poznatky jsou de facto maximem analytické hloubky poznání vzorců vlastnického jednání.

v postavení pracovníka za mzdu nemusí tolik cítit odpovědnost za tvorbu podmínek svého života. A tzv. kultivace vztahu k práci ve smyslu výchovném tuto skutečnost nestačí kompenzovat, zvláště jde-li v převaze o nepříliš atraktivní a nepříliš se měnící obsah pracovní činnosti.

Ostatně oddělení výkonu tvorby bohatství od výkonu jeho správy (tj. odpovědnosti za jeho reprodukci) není pro lidi tak subjektivně nepříznivou skutečností, jak se zpravidla předpokládá. Rozdělení těchto výkonů mezi různé subjekty může být víceméně všeobecně akceptováno – avšak jen dotud, dokud je systém ekonomicky efektivní. Jakmile tato efektivnost klesá, nastává kolize existujícího stupně rozvinutosti vlastnických vztahů.

I ta se však zprvu jeví spíš jako „technologický“ problém – především jako nedostatečnost byrokraticko-direktivního zvládnání ekonomických a jiných problémů – a jako jádro řešení pak zpravidla decentralizace rozhodování. Zůstaneme-li u polských podmínek, výzkumy provedené v polovině osmdesátých let naznačují, že většina dotázaných (ve varšavských průmyslových podnicích) odmítá jak převahu soukromého vlastnictví, tak také centrálně řízeného státního vlastnictví a dává přednost „státnímu vlastnictví svěřenému sebeřízeným jednotkám“.

Myšlenka samosprávné společnosti s jádrem v podobě samosprávného podniku a také samosprávných územních jednotek je ostatně převládající představou, s níž se samozřejmě nesetkáváme jen v daném případě. Praktické kroky decentralizace vlastnických subjektů jsou zjevně nutným, i když „si zdaleka ne postačujícím momentem v dalším vývoji vlastnických vztahů socialismu. Reagují však na fakt systémové nemožnosti centrálně respektovat a pro společenskou reprodukci a vývoj využít rozmanitost společenských potřeb a zájmů.

Na tomto základě také Morawski usuzuje na nedílnost politické a ekonomické reformy. Politická reforma mu evidentně plní zmíněnou roli technologie, s jejíž pomocí se dají prolomit masové návyky dané „letitou zkušeností s direktivní ekonomikou, centralizovanými strukturami rozhodování a byrokratickými zvyky, v nichž konformní jednání je často oceněno, kdežto inovační jednání se vystavuje trestu“ [Morawski 1988 : 93, 100, 97].

Nicméně taková změna nemůže být sama o sobě přeceňována. Stručně řečeno, prohlubuje politický systém jako systém „více společný“, aniž to však ještě znamená, že jej jako proces formování souvislostí politické vůle a společenského rozhodování automaticky zespočenešťuje, že jej nutně tvoří „více společenským“. O tom rozhodují koneckonců změny v ekonomickém obsahu vlastnictví.

Na obzoru ekonomické teorie socialistického vlastnictví se však zatím neobjevuje nic podstatně nového, což jsme již ostatně konstatovali. Jen mírnou inovací staré představy o tomto vlastnictví představuje přístup L. I. Abalkina, jenž možnosti vývoje v podstatě vidí mimo vlastnictví jako společenskou stránku výrobního procesu.

Abalkin vychází z toho, že společenské vlastnictví výrobních prostředků je danou, avšak nepostačující podmínkou efektivnosti hospodářství a dodává, že „socialistické vlastnictví odhalí své potenciální možnosti pouze tehdy, když se ekonomicky realizuje“ [Abalkin 1988 : 47–48].

Tady však nejde o opakování myšlenky klasiků marxismu, že vlastnictví je nejen věcí předpokladů, ale především procesuality jejich uplatnění. Autor zde soudí, že je „nutné doplnit nastolení společenského vlastnictví výrobních prostředků efektivním mechanismem jeho ekonomické realizace“. Fakticky tím také on prezentuje společenské vlastnické vztahy jako nehybnou formu, která potřebuje v podstatě vnější nebo dodatečný zdroj pohybu.

Tuto skutečnost nelze překrýt konstatováním, že zmíněný mechanismus je součástí „celého souhrnu vlastnických vztahů“ (například spolu se subjektivním, resp. psychologickým vztahem pracujících k výrobním prostředkům „jako ke svým vlastním“). Tvrzení o „zvláštní »dostavbě« nového typu přivlastňování rozvětveným systémem ekonomických vlastnických

vztahů“ je poněkud bezradným, mechanistickým řešením, které si evidentně protiřečí i s mnoha dalšími soudy v textu.

Především je v přímém rozporu se závěrem, v němž – s odvoláním na Marxovy práce – Abalkin hovoří o jednotě dvou poměrně samostatných subsystémů výrobních vztahů. „Jeden, představovaný *vlastnickými vztahy* neboli přivlastňováním, charakterizuje směr rozvoje společenské výroby, její cíl a sociálně třídní strukturu společnosti. *Druhý*, představovaný *hospodářskými vztahy* (jejichž prostřednictvím se daný typ vlastnictví realizuje), charakterizuje způsob organizace společenské výroby a mechanismus jejího fungování“ [Abalkin 1988 : 49, 56]. Funkce abstrakce těchto vztahů je ovšem prvním z odporujících si závěrů vysvětlitelná: je třeba odlišit to, co už dávno existuje, od toho, co je třeba „dostavět“. Nicméně si lze například povšimnout, že vlastnické vztahy (v redukováném pojetí vztahů přivlastňování) jsou de facto prezentovány jako jakási teleologická realie.

Limity daného přístupu se však projevují i jinak. Autor se jako mnozí další vrací k výborné Andropovově stati [Andropov 1983 : 263], obsahující také formulaci, že „přeměna »mého«, soukromovlastnického, v »naše«, společné, není jednoduchou záležitostí“. Tato formulace konvenuje běžnému vědomí kolektivismu a svádí k jednoduché interpretaci této nejednoduché záležitosti. Jenomže společné není totéž co společenské: proces zespolečnění jde objektivně – a musí jít i subjektivně – za hranice prostého kolektivismu.

S Abalkinem lze souhlasit v tom, že formování společenského vlastnického vztahu je složitějším procesem než formování soukromovlastnického vztahu. Už jevově není socialistické vlastnictví monolit, jenž by byl definovatelný – pro pracujícího člověka – prostou opozicí „mé“ nebo „naše“. Jestliže však obecný zájem neexistuje mimo reálnou strukturu zvláštních zájmů, neexistuje ani kategorie „naše“ mimo strukturu kategorií „mé“. Spoluvlastnictví nemůže znamenat – a pokud ano, pak nebude stejně účinné či účinněji fungovat – že společenskovlastnický vztah subjektu k výrobním prostředkům atd. bude méně „těsný“ a „méně hmatatelný“ (řčeno s Albakinem) než vztah soukromovlastnický.

Jak bude stejně „hmatatelný“ – je zatím obtížné předpovědět. Je nepochybné, že se to nemůže obejít bez mnohých forem tzv. společenské intervence, bez cílevědomých zásahů reálně existujících a fungujících společenských subjektů. Zdá se nám však ošidné znovu a znovu nabízet představu v tom duchu, že „socialismus musí zavést své specifické mechanismy formování vlastnických vztahů, zapojit člověka do těchto vztahů a vytvořit kolektivní chování a vědomí“ [Abalkin 1988 : 49–50]. Nejde ani tak o to, že se taková představa nepříliš snáší s obecně přijímanou ideou o objektivním růstu úlohy „subjektivního činitele“. Avšak představa, v níž socialismus jako abstraktní, blíže neurčený subjekt zavádí jisté mechanismy, jimiž teprve formuje vlastnické vztahy, popřípadě také vytváří příslušné chování a vědomí člověka, aby byl zapojitelný do těchto vztahů, to je vlastně jen nová odrůda sociotechnismu. V něm pak hlavní slovo nemají objektivní zákony společenského pohybu, nýbrž projekt a instrumenty blíže neurčeného subjektu. Takže se společenská realita a její pohyb zdá být spíše společenskou stavebnicí a hrou, k níž stačí předem stanovit pravidla, rozdat „karty“ – a dovést ji k předpokládanému cíli.

To neznamená, že i to není třeba. Společenská realita není jen živelný proces. Ale není to také jen – jak je tomu v dané interpretaci vlastnictví – pevný, předem daný rámeček, jenž jen zbývá naplnit „reálným obsahem“, námi zkonstruovaným. Jenže tak to do určité míry Abalkin říká: Je nutné „naplnit vlastnické vztahy reálným obsahem, vytvořit pružné formy jejich pohybu a ekonomické realizace, efektivně navzájem propojit zájmy společnosti, pracovního kolektivu a každého pracovníka. Dokázat to znamená postavit člověka před nutnost *cítit* se jako *skutečný hospodář*“ [tamtéž : 78].

Tím se mlčky předpokládá, že ona „dostavba vlastnických vztahů“ nemusí počítat s poměrně rozvinutou – *živelně* rozvinutou a dále se rozvíjející – ekonomikou daných (fakticky

nových) vlastnických vztahů. Tj. se strukturou, která se v závislosti na společenském rozvrstvení bohatství utváří v rovině životního způsobu jednotlivců, rodin, pracovních kolektivů, územních společenství apod. právě už jako systém forem, specifickým způsobem ekonomizujících procesů reprodukce života těchto konkrétních subjektů.

V tomto smyslu už socialistické vlastnictví dávno je reálný proces, ovšem proces, jenž fakticky téměř neznáme. Nemůžeme úspěšně vytvářet podmínky pro to, čím být může a má, jestliže nebereme v úvahu tuto skutečnost – třeba jen proto, že až dosud jsme si takto vlastnictví nevymezili.

Vlastnictví je reálným procesem na všech úrovních socialistického společenského systému, nicméně procesem do značné míry kvalitativně otevřeným. Jeho cílevědomé zvládnání je nezbytné; je však současně nemožné bez otevřené diskuse všech přístupů, z nichž mohou být všechny následující praktické kroky odvozovány. Ani ty nejlepší úmysly – ať již vyjádřené společenským programem či postoji jednotlivce – nestačí samy o sobě k tomu, aby byla vyloučena reprodukce starých, vývoji již neadekvátních vzorců uvažování o daném předmětu a pak i vzorců praktického jednání. Zvlášť důležitá je proto diskuse, namířená do vlastních řad.

V tomto ohledu jsme mohli spíše jen identifikovat některé klíčové problémy teoretické reflexe socialistického vlastnictví a jejich charakteristikou vstoupit do zmíněné diskuse – a snad i více prokázat společenskou nevyhnutelnost, povahu a tak i naléhavost komplexního zkoumání samopohybu vlastnických vztahů.

Literatura

- Abalkin, L. I.: *Nový typ ekonomického myšlení*. Praha, Svoboda 1988.
- Afanasjev, V. G.: *Vědeckotechnická revoluce, řízení a vzdělání*. Praha, SNP 1976.
- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Rudé právo 24. 2. 1983.
- Archiv Šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v roce 1984. Praha, ÚFS ČSAV 1984.
- Bell, D.: *The World and the United States in 2013*. Daedalus, Summer 1987, vol. 116, No 3.
- Člověk – věda – technika. Praha-Moskva, Svoboda-Politizdat 1973.
- Filatovová, I. P.: *Futurologičeskaja koncepcija Olvina Tofflera*. Sociologičeskije issledovanija 1987, No 5.
- Hába, Z.: *Socialistické společenské vlastnictví*. Praha, SNP 1975.
- Kolesov, N. D. – Ščerbina, V. F.: *Razrešeniej ekonomičeskich protivorečij socializma*. Moskva, Ekonomika 1988.
- Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. In: *Vybrané spisy II*. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K.: *Kapitál III-1*. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K.: *Kapitál III-2*. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K.: *Německá ideologie*. In: *Odcizení a emancipace člověka*. Praha, Mladá fronta 1967.
- Marx, K.: *Předmluva ke kritice politické ekonomie*. In: *Marx-Engels: Vybrané spisy I*. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha, Svoboda 1974.
- Morawski, W.: *A Sociologist Looks at Public Opinion, Politics and Reform*. In: *Creditworthiness and Reform in Poland* (Marer, P. – Siwiński, W. – eds.). Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press 1988.
- Richta, R. a kol.: *Civilizace na rozcestí*. Praha, Svoboda 1969.
- Růžička, R.: *Společenské vlastnictví, způsob života a zájmy*. Sociologický časopis 1987, č. 6.
- Růžička, R.: *Vědomí, vlastnictví, technologie*. Praha, ÚFS ČSAV 1989.

Toffler, A.: *Previews and Premises*. New York, W. Morrow and Co. 1983 (Toffler, O.: Prognozy i predposylki. Sociologičeskije issledovanija 1987, No 5.).
Toffler, A.: *Tretia vlna*. Bratislava, ÚML ÚV KSS 1985.

Резюме

Ружичка, Р.: Социалистическая собственность: Экономическая, технологическая и социологическая точки зрения

Статья представляет понимание собственности в смысле процесса присвоения и использования богатства в совокупности общественного процесса воспроизводства и на всех уровнях общественной структуры. Автор дает анализ некоторых работ, типичных для современного состояния представлений о социалистической собственности – о ее сущности и логике ее дальнейшего развития. Он рассматривает ограничения в понимании, формулируемые в контексте технологического развития, в связи с преобразованиями социально-политического характера и в представлениях об экономических инновациях производственных и воспроизводственных процессов. Автор, в первую очередь, отрицает статическое представление о собственности как прочных рамках, которые можно в социотехническом духе «заполнить реальным содержанием». Он аргументирует динамику общественной собственности изменениями в содержании частных интересов и интересов всего общества. Он приходит к заключению, что наряду с целенаправленными вмешательствами необходимо предусматривать реальную (стихийно развивающуюся) структуру общественных отношений при социализме, отношений реально функционирующих, о закономерностях которых, в особенности на низших системных уровнях общественной жизни, мы пока почти ничего не знаем.

Summary

R. Růžička: Socialist Ownership: The Economic, Technological and Sociological Aspect

The present paper enlarges upon the conception of ownership in the sense of the process of appropriation and utilization of wealth in the entire social-reproduction process and on all levels of the social structure. Several studies typical of the present state of conceptions of socialist ownership, of its substance and the logic of its further development are subjected to analysis. Account is taken of reductions in the conception which are formulated in the context of technological development, in relation to the transformations of a sociopolitical nature, and in conceptions of economic innovations of production and reproduction processes. In the first place, the static conception of ownership as a solid framework which can be „filled with real content“ in the sociotechnical spirit is rejected. The development of social ownership is argued in terms of the changing relation between special interests and all-social interests. The conclusion is arrived at that, besides goal-directed interventions, it is necessary to take into account the real (spontaneously developing) structure of ownership relations in socialism, of actually functioning relations whose inherent laws – particularly at the lower system levels of social life – are, at the time being, practically unknown to us.